

VU Research Portal

De hang naar buiten. De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal
van der Laarse, R.

published in

Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw
2014

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Laarse, R. (2014). De hang naar buiten. De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal. In R. van der Laarse, & Y. B. Kuiper (Eds.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (pp. 25-48). (Adelsgeschiedenis; No. 3). Verloren.
<http://www.verloren.nl/boeken/2086/247/1379/adel/beelden-van-de-buitenplaats>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

BEELDEN VAN DE BUITENPLAATS

ELITEVORMING EN NOTABELENCULTUUR
IN NEDERLAND IN DE NEGENTIENDE EEUW

ROB VAN DER LAARSE en YME KUIPER red.

Hilversum
Verloren

2014

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:
Steenbergen Stichting te 's-Gravenhage
Stichting Klarenbeek
Gravin van Bylandt Stichting te 's-Gravenhage
Theo van Baaren Stichting

Op het omslag: Buitenplaats Oranjestein te Oranjewoud, circa 1860,
Collectie Museum Willem van Haren, Heerenveen.

Redacteurs: Rob van der Laarse en Yme Kuiper
Beeldredacteur: Ben Olde Meierink
Tekstredacteur: Pieter Nanninga

De reeks Adelsgeschiedenis wordt uitgegeven onder auspiciën
van de Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis (www.adelsgeschiedenis.nl).

Licht verbeterde tweede druk
ISBN 978 90 8704 455 8

©2005 & 2014 Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Typografie Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

DE HANG NAAR BUITEN

De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal

ROB VAN DER LAARSE

De cyclus van geboorte, huwelijk en overlijden bepaalt de kroniek van ons familieleven. De kennisdata noteren we soms op de vreemdste plekken. Zo ontdekte ik enige tijd geleden de genealogie van mijn voorgeslacht met pen geschreven in mijn grootvaders familiebijbel. Nu mag dat voor een gelovig mens enigszins merkwaardig lijken, temeer daar deze trotse bloemlekker op de schutbladen van Gods Woord ook de boekhouding van het familiebedrijf had ondergebracht, maar nader onderzoek zou wel eens kunnen uitwijzen dat het hier ging om een lange burgerlijke traditie. Vergelijkbaar maar toch significant anders, is echter de locatie voor een vergelijkbare kroniek twee eeuwen eerder van een Haarlemse regentenfamilie. Onder het opschrift 'Gebeurtenissen gedurende het huwelijk van mr. Hendrik Samuël van Wickevoort Crommelin en Maria Christina Heshuysen', vinden we deze niet in het heilig boek maar in het 'Capitaalboek' opgetekend. En de nuchtere, wereldlijke toon waarop deze genealogie is geboekstaafd in de bedrijfsboekhouding stemt overeen met het vijftig pagina's tellende verslag van de beleggingen van het echtpaar. Daaruit kunnen we leren dat er in 1791, het jaar waarin het eerste kleinkind werd geboren, circa f 100.000 aan effecten in portefeuille was. De rijkdom van hun kinderen overtrof overigens niet veel later al die van de ouders, doordat de bruid, een Amsterdamse erfdochter Van Lennep, maar liefst f 400.000 in het huwelijk meebracht – naar hedendaagse begrippen een startkapitaal van een slordige tien miljoen gulden.

Dit kleine voorval, ontleend aan het werk van een van hun nakomelingen, Jhr. Frans van Lennep, attendeert ons op een aantal aspecten die te maken hebben met het thema van deze publicatie: elitevorming en buitenleven. Het accent in mijn verhaal ligt vooral op Amsterdamse elitevorming en het Haarlemse buitenleven, want daar zullen deze Crommelins en Van Lennepen in de negentiende eeuw hun plaats vinden – zoals andere Amsterdamse families 's zomers verblijf hielden langs de Vecht, in 's-Graveland of op de Utrechtse Heuvelrug. Anders dan Van Lennep schrijf ik echter niet vanuit het perspectief van een insider, maar van een buitenstaander. In plaats van de *world we've lost* onder de aandacht te brengen wil ik achterhalen hoe deze notabele levenswereld bijeen werd gehouden, wat haar karakteriseerde, en waardoor zij tenslotte is uiteengevallen.

Dit brengt ons, ten eerste, tot de kwestie van het familievermogen. Kapitaal was de bestaansvoorwaarde van deze elite die – hoe symbolisch! – in het Kapitaalboek zowel de bedrijfsboekhouding als de boekhouding van het familieleven optekende. Naast beleggingen in grond en effecten draaide de continuïteit van de familie immers om beleggingen in vriend-

Catherina van Wickevoort Crommelin- Van Lennep (1766-1847), gehuwd in 1790 gehuwd met mr. Jan Pieter van Wickevoort Crommelin (1763-1837). Pasteltekeningen Charles H. Hodges. Particuliere collectie.

schap en relaties.² Of het nu ging om de vererving van bezit of de verdeling van baantjes, altijd was men afhankelijk van vrienden en verwanten. En dit sociaal kapitaal werd bestendigd door de goede naam van de familie, zodat het maatschappelijk vermogen der gegoede kringen draaide om fortuin, relaties en reputatie.³

Dit brengt ons, in de tweede plaats, tot het vraagstuk van elitevorming. Om bij het bovenstaande voorbeeld te blijven: De Crommelins waren, evenals bijvoorbeeld de geparenteerde Amsterdamse Huydecopers, vanuit de Zuidelijke Nederlanden als hugenootse kooplieden in de Republiek neergestreken en na hun overgang tot de heersende gereformeerde religie doorgedrongen tot de regentenstand. Daarmee hadden zij duidelijk een streepje voor op katholieken, doopsgezinden en andere niet-gereformeerde standsgenoten die tijdens de Republiek geen publieke ambten mochten bekleden. Maar vanaf het huwelijk van Jan Pieter met Catherine (Cateau) van Lennep in 1790 trouwden vele familieleden met telgen van vooraanstaande doopsgezinde koopmansfamilies als de Van Lenneps, Barnaarts, Willinks, en later ook de Van Eeghens en Van der Vliets. Daarmee ontstond in de Bataafs-Franse tijd een nieuwe coterie van families, waarvan er in de loop van de negentiende eeuw vele in de adelstand zijn verheven.

Hoe moeten we de negentiende-eeuwse bovenlaag typeren? Was zij nu burgerlijk of aristocratisch? Van Lennep sprak indertijd over 'late regenten'. Daarmee is de suggestie gewekt van

² Vergelijk Cees Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986); Luuc Kooijmans, 'Vriendschap. Een 18e-eeuwse familiegeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992) 48-65.

³ Zie Rob van der Laarse, 'Welstand, macht en aanzien. Het Delfts patriciaat', in: Jos Hilkhuisen red., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) 11-28; Yme Kuiper, 'Heren van Leeuwarden: macht, reputatie en vermogen', in: René Kunst red., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 252-78.

men fin de race, een 'herfsttij' of een 'nabloei' van het oud-Hollandse patriciaat, om een paar van zijn ooperingen te noemen, die overigens weerklank in de historische literatuur hebben gevonden.⁴ Maar suggereert dit niet teveel een patricische verdwijncultuur? Achter ons vermaarde beeld van de negentiende-eeuwse standensamenleving met zijn literaire cliché van ingeslagen couponknippers lijkt, ook in Van Lenneps eigen beschrijvingen, een fijnmaziger omklaring van rijkdom, macht en aanzien te zijn schuilgegaan: een ordening die meer draaide om kringen of familieclans dan om abstracte standen of klassen. Huwelijkspartners, 'vrindes' en baantjes zocht men overwegend in eigen kring. Dit waren de zogeheten betere kringen waarvan tijdgenoten er wel tientallen wisten te onderscheiden, en waarin het woord 'burgerlijk' slechts met minzame spot werd uitgesproken als een pejoratief voor hen die naar boven kwamen, maar lager stonden.⁵ Het eigensoortige karakter van deze haute bourgeoisie, waarvan het bestaan in Amsterdam zo nauw was verbonden met de expansie van het negentiende-eeuwse handels- en bankwezen, laat zich dan ook beter als notabel dan als burgerlijk beschrijven. Ik doel daarmee overigens niet op de plichtsgetrouwe notabelen van Greshoff – de dominee, de dokter en de notaris – die zich naar negentiende-eeuwse maatstaven nog in de onderste regionen van deze bovenlaag bevonden. De notabele levensvormen van hen die in deze bijdrage ter sprake komen draaiden om een leven naar de seizoenen.⁶ Burgerlijk plichtsbesef was onder deze bestuurderskaste nauw verbonden met een aristocratische hang naar buiten. Een levensstijl die slechts de bezitters van een buitenplaats zich konden permitteren.

FORTUIN: BURGERS EN NOTABELEN

Geld was de eerste voorwaarde voor een notabele levenswijze. Dit was in de negentiende eeuw niet anders dan tijdens de Republiek. Maar meer dan voorheen was bezit nu ook een criterium voor politieke invloed. Na de opheffing van standsvoorrechten en kerkelijke privileges in de Bataafs-Franse tijd werd in het koninkrijk van Willem I het actieve burgerschap beperkt tot hen die voldoende belasting betaalden. De per gemeente verschillende census voor het stemrecht voor de Tweede Kamer was ongeveer tweemaal zo hoog als die voor de gemeenteraadsverkiezingen, terwijl het kiesrecht was voorbehouden aan de hoogste belastingbetalers. In Amsterdam werden deze 'hoogstaangeslagenen' voor tenminste f200 in de rijksbelastingen aangeslagen. Zij waren de eigenlijke notabelen die als enige zitting mochten nemen in de kiescolleges (uit wier midden de gemeenteraadsleden werden gekozen) en de provinciale en nationale bestuurlijke ambten mochten bekleden.⁷

In deze financiële bevoorrechting heeft de liberale grondwetswijziging van 1848 geen ver-

⁴ Jos Gabriëls, 'Patrizier und Regenten: Städtische Eliten in den Nördlichen Niederlanden 1500-1850', in: Heinz Schilling en Hermann Diederiks Hrsg., *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (Köln-Wien 1985) 37-64, aldaar 43.

⁵ Vergelijk Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998) 14-21.

⁶ Vergelijk Leonore Davidoff, *The best circles. Society, etiquette and the season* (London 1973); Rob van der Laarse, 'Ten geleide. Notabele levensvormen', in: Idem red., *Van goeden huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw* (Alkmaar 2001) 7-32.

⁷ In 1815 lag in Amsterdam de census voor het stemrecht op f25 en voor het kiesrecht (verkiezing tot lid van het kiescollege) op f200. In 1824 werd de census voor het stemrecht verdubbeld; Peter Hofland, *Leden van de Raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam 1998) 26-7. Vergelijk voor de werking van dit kiesstelsel: Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).

andering gebracht; het getrapte kiesstelsel werd toen afgeschaft, maar het censuskiesrecht bleef gehandhaafd. Uit lokaal onderzoek naar de verkiezingscultuur blijkt ook voor de volgende decennia het standsgebonden karakter van het politiek bedrijf.⁸ Aan dit exclusivisme kwam formeel pas een einde na de kiesrechthervormingen van de jaren 1880-1890, toen de nationale mobilisering van het 'volk achter de kiezers' vroeg om een charismatische politieke stijl gebaseerd op partijloyaliteit.⁹

Bestuurlijke macht was dus nog tot het einde van de eeuw het prerogatief van de rijken, en hun rijkdom werd gemeten aan grondbezit, bedrijfsinkomen, en 'uiterlijke staat', gemeten naar het aantal paarden en bedienden. Dit laatste verklaart misschien iets van de publieke soberheid die zelfs de allerrijksten in deze tijd betrachtten 'om geen aanstoot te geven'. In elk geslacht leefden herinneringen aan de woningplunderingen der achttiende-eeuwse magistraten, en men hield de rijkdommen graag uit het zicht van 'het gemeen'. Een opmerkelijk aspect van vrijwel alle negentiende-eeuwse verslagen van deze notabele levensstijl is dan ook het steeds terugkerende contrast van ongekende luxe en schrapperige zuinigheid. Was het voeren van een grote staat noodzakelijk vanuit het oogpunt van familie-eer, het tweede was een vereiste voor de bestendiging van het familievermogen. Tussen beide bestond een precaire balans. Een ostentatieve levensstijl riep het verwijt van spilzucht op, maar ook aan soberheid waren risico's verbonden. Wie zich armer voordeed dan hij was, verloor aan aanzien en onthield zijn kinderen kansen op de huwelijksmarkt.¹⁰

Geld was macht in 'de korte negentiende eeuw'. Terwijl handelsfortuin door oud fortuin nog enigszins met wantrouwen werd bejegend, bood het nieuwe families toegang tot de ambten en daarmee op een toekenning van adeldom door persoonlijke verdienste. Het adelsbeleid van Willem I combineerde immers het 'feodale' criterium van geboorte en afkomst met het 'kapitalistische' vermogenscriterium. Op dit hybride fundament ontstond een nieuwe nationale adelstand, gerekruteerd uit oude adel, patricische regentenfamilies, katholieke en protestantse dissenterfamilies (die voorheen buiten de besturen stonden), en nieuwe rijken die in de Bataafs-Franse tijd naar boven waren gekomen. Onder de laatste bevond zich bijvoorbeeld de Amsterdamse katholieke koopman A.J. van Brien en van de Groote Lindt die met steun van Lodewijk Napoleon tot de ambten was doorgedrongen en zijn immense rijkdom belegde in talrijke heerlijkheden en buitenplaatsen. Willem I verzilverde zijn statusvermeerdering vervolgens met een heuse baronnentitel die na aantoning van het volstrekt ongegronde bewijs van zijn afstamming van de Franse graven de Brien en door de vorst zelfs van een verheffing in een erkenning werd omgezet!¹¹

8 Zie Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 143-159 en 328-360; Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).

9 Vergelijk Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200; R. van der Laarse, 'Bearing the Stamp of History: the Elitist Route to Democracy in the Netherlands', in: John Garrard, Vera Tolz, Ralph White red., *European Democratization since 1800* (Londen 2000) 50-76.

10 Zie de obsessie met standsbesef, familiefortuin en huwelijkspolitiek bij opkomende families als Van Geuns in Amsterdam of Mees en Van Hoboken in Rotterdam, bij: Van Eeghen, *Meniste Vrijage*, passim; Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Amsterdam 2001).

11 R.E. van Ditzhuyzen, 'Van Brien en van de Groote Lindt', in: A. Postma e.a. red., *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) 139-152.

De negentiende-eeuwse adel was – zeker waar het deze nieuw-verheven geslachten betrof – een absolute vermogenselite. Staatsrechtelijk kwam dit tot uitdrukking in de positie van de Eerste Kamer, die weliswaar formeel geen adelsvergadering was (zoals het Engelse Hogerhuis) maar in de praktijk veel weg had van een adellijke *ménagerie du Roi* die naar samenstelling sterk verschilde van de overwegend ongetitelde Tweede Kamer. Van partijvorming was dan ook nauwelijks sprake. Hoewel alle koninklijke besluiten en staatswetten dit lichaam passeerden, beschouwden de senatoren het ambt als een eretitel. Zij vergaderden slechts enige malen per jaar, zelden voltallig, en verbleven het liefst op hun kastelen en buitenplaatsen.¹²

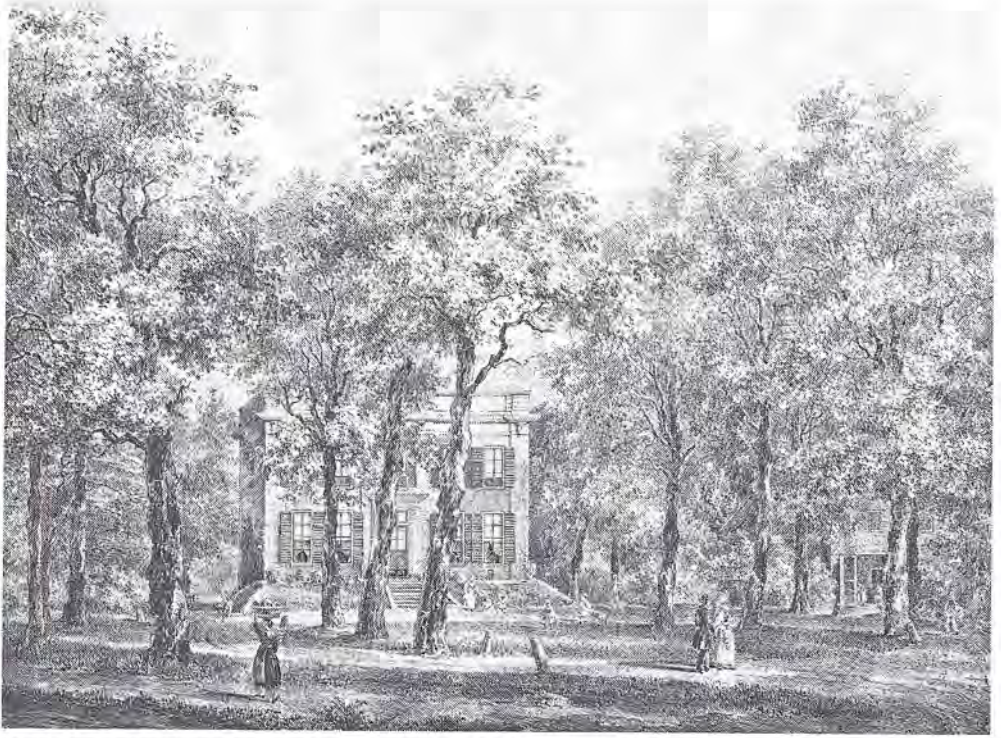
De notabelenelite was ook in vergelijkend perspectief geen homogene stand. Wie notabel was in Zwolle was dit nog niet in Amsterdam. Indicatief voor het fijnmazig onderscheid binnen de negentiende-eeuwse elite van hoogstaangeslagenen is het onderscheid tussen twee huwelijksinventarissen van Amsterdamse families van omstreeks 1855, die ik ontleen aan de studie van Boudien de Vries over Amsterdamse elites en electoraat.¹³

De eerste boedel betreft die van de nog jonge katholieke koopman Carl Wilhelm Emmanuel Wilde, vennoot in een handelsfirma in Indische producten die in 1798 was gesticht door zijn Westfaalse grootvader. Toen Carl in 1849 in de zaak kwam bedroeg zijn aandeel in de firma f 150.000 en betaalde hij aan patentbelasting f 320. Dat was een flink bedrag, maar het grootste deel van dit vermogen zat in de zaak; zijn effectenportefeuille was, met f 10.500, relatief klein – zeker in verhouding tot dat van bovengenoemde Crommelins in een eerdere periode. Maar hij erfde het ouderlijk huis aan de deftige Keizersgracht, al werd dit nog bewoond door zijn moeder en huurde Wilde tijdelijk een woning aan het Singel. Op grond van dit bezit met een inwonende dienstbode werd Carl voor f 133 in de personele belasting aangeslagen. De boedel werd aangeslagen voor zo'n f 4.000 en was degelijk en smaakvol, getuige de vele spiegels met vergulde lijsten, schilderijen en prenten, en mahoniehouten tafels. Het was een bemiddeld en redelijk gefortuneerd leven, maar geen uitgesproken notabel bestaan. Voor het volk waren de Wildes 'deftige lui', maar doorslaggevend voor hun positie binnen de elite was het bezit van slechts één handels- en familiehuis.

Een tweede boedel was die van de schatrijke rentenier en kunstverzamelaar Isaäc Hodshon, die kinderloos overleed in 1855 op 82-jarige leeftijd. Zijn weduwe was Isabella Dedel, en met die beide namen bevinden we ons midden in de *crème de la crème* van het negentiende-eeuwse notabelenmilieu. Zij zijn prototypisch voor Van Lenneps 'late regenten'. De Hodshons bewoonden al vijftig jaar een stadspaleis met aangrenzend koetshuis in de 'gouden bocht' van de Herengracht. Het handelsverblijf was elders aan de gracht ondergebracht. Als buitenverblijf bezaten zij de hofstede Oud-Berkenrode op de grens van de gemeenten Heemstede en Berkenrode. Op het Hodshonhuis verbleven vijf dienstboden en een inwonend koetsier, en in de stalling bevonden zich verschillende koetsen met drie paarden. Hodshon was in Haarlem geboren, maar zijn echtgenote stamde uit de regenteske Dedel-clan die domicilie hield in 's-Gravenland, waar ze tot de Franse tijd het meest aanzienlijke buiten Schaep en Burgh beza-

¹² E. Bert van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998) 27-92; en de bijdragen van M. de Schepper, G.A.M. Beekelaar en J.J. Vis in: Postma, *Aan deze zijde van het Binnenhof*. Vergelijk voor de verhouding van adel- en notabelenstand in Willem I's koninkrijk eveneens R. van der Laarse, *A Nation of Notables. Class, Politics and Religion in the Nineteenth Century* (Gulford 1999) 15-18.

¹³ Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986) 95-97.

De buitenplaats Oud-Berkenrode naar tekening L.J. Lutgers. Uit: P.J. Lutgers, *Gezigten in de omstreken van Haarlem*, 1844.

ten. Met een aanslag in de grondbelasting van f 395 en in de personele belasting van f 776 behoorde dit echtpaar in de hoofdstad tot de top der hoogstaangeslagenen.¹⁴ Hodshon bezat alleen al voor ruim f 900.000 aan effecten (veelal Nederlandse staatspapieren), en dus negen maal het belegd vermogen van de hierboven genoemde H.S. van Wickevoort Crommelin. Naast verschillende stadshuizen (ter waarde van f 100.000) en zijn Kennemer buitenplaats, was hij bovendien nog voor één-twintigste deel eigenaar van het Wapen van Amsterdam, waarin de deftigste sociëteit van de stad, het Casino, was gevestigd en waarvan hij een der oprichters was. Bij elkaar werd de inboedel van hun stadswoning en buitenplaats geschat op bijna f 10.000 exclusief het goud- en zilverwerk dat op bijna f 6.000 werd getaxeerd. Bovendien hingen de Amsterdamse en Heemstedse huizen van onder tot boven vol met zeventiende- en achttiende-eeuwse schilderstukken van ondermeer Hobbema, Dou, Van Dyck, Potter en Ruysdael; een kunstverzameling die op f 80.000 werd getaxeerd.

Beide boedels – die van de Hodshons en de Wildes – verschilden niet slechts gradueel van elkaar maar maakten een wereld van verschil. Het ging hier om andere kringen. Niet alleen is

¹⁴ In 1854 werd 4,5 % van de Amsterdamse gezinshoofden in de hoogste belastingklasse (vanaf f 100) aangeslagen; hiertoe behoorden vrijwel alle raadsleden en 55,5 % van de kiezers, terwijl circa 10% van de kiezers en 35% van de raadsleden boven de f 250 werd aangeslagen; Hoffland, *Leden van de Raad*, 79-80.

het onwaarschijnlijk dat onze Duitse koopman met zijn Indisch fortuintje al binnen twee generaties de sprong naar het Hodshon-Dedel vermogen zou hebben gemaakt, maar al zou het hem niet gelukt, dan nog ontbraken de paarden, het dienstpersoneel en de schilderijen – veelal familieportretten en andere erfstukken. Zelfs wanneer de Wildes zich een buiten konden veroorloven, dan verstonden ze nog niet de kunst van het buitenleven. Vanzelfsprekend zaten de Dedels in 's-Graveland of de Crommelins in Kennemerland niet te wachten op nieuwe buien. Maar als men hen accepteerde, omdat meneer Wilde zo'n kundig vinker of biljarter was en mevrouw een bijzonder talent voor het rijden vanaf de bok aan de dag legde, dan nog was het onwaarschijnlijk dat de Dedels en Crommelins een katholiek koopman van Duitse komaf zouden balloteren voor de betere sociëteiten. En zelfs als alles meezat, zou deftig Amsterdam op de huwelijksmarkt de omgang mijden met het 'snelle fortuin'.

STATUS: REGENTENADEL EN GELDARISTOCRATIE

Dit plaatst ons voor het probleem van de elitevorming. Want als het zo is dat lang niet alle buitenstaangeslagenen konden doordringen tot de notabelenaristocratie, wie bepaalde dan de toegang tot die elite? Alleen deze vraag zou een studie vergen. Ik beperk me daarom tot enige impressionistische opmerkingen. Het op zichzelf interessante beeld van allerlei mechanismen van saamhorigheid en uitsluiting tussen gevestigden en buitenstaanders, zoals in verschillende sociaal-historische studies is terug te vinden, plaatst ons voor een lastig dilemma.¹⁵ Want omdat afkomst zo'n belangrijk statuskenmerk was binnen gegoede kringen – in de eigen beleving zelfs belangrijker dan bezit of fortuin – zitten we namelijk al snel gevangen in het seculiere web der tijdgenoten. In het notabele zelfbeeld werd immers het onderscheid tussen de eerste en tweede coterie ervaren als een onderscheid tussen oude en nieuwe elites. Geen groter taboe in gevestigde kringen dan dat van de parvenu, de sociaal stijgende burgerman behept met de kameleontische eigenschap der nieuwe families om zijn nieuw verworven standsbesef in het openbaar te etaleren. Ernst Heldrings opmerking over de belachelijke familietrots der genobiliateerde Van Lenneps, die in zijn ogen toch niet 'tot den regenten van den grooten tijd' behoorden, toont echter aan hoe voorzichtig we met dit soort informatie moeten omgaan. Want – 'vers in het Amsterdamse patriciaat' – zijn ook de Heldrings zelf voor volbloed parvenu gehouden.¹⁶ Wie gevestigd was voor de één was dit nog niet voor de ander.

Ik geef slechts één voorbeeld van de complexe gevoeligheden rond dit soort statuskwesties. De Amsterdamse oud-burgemeester Frederik van de Poll, die tevens gewichtige functies als Noord-Hollands Statenlid, Tweede kamerlid en Gouverneur van de provincie Utrecht heeft bekleed, toonde zich tot op hoge leeftijd diep gekrenkt door zijn politieke val als burgemeester na het soeploodsoproer van 1835. In navolging van Colenbrander heeft Frans van

¹⁵ Vergelijk Kees Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de 19de eeuw* (Amsterdam 1980); H. J. L. Leden van de Raad, 49-53; en voor andere steden: Kuiper, 'Heren van Leeuwarden', 276; Yme Kuiper, 'Aristocraten contra burgers. Couperus' Boeken der kleine zielen en het beschavingsdefensief rond 1900', in: Remieg Aerts en Henk te Velde red., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 186-217.

¹⁶ [Ernst Heldring], *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, bew. Joh. De Vries 1 (Utrecht 1970) 5-6, 17-8 en 42-3.

Lennep hierin wel de symbolische abdicatie van het na 1813 herstelde regentendom gezien.¹⁷ De details laat ik verder achterwege, maar het is interessant om te zien hoe Van de Poll zijn Amsterdamse fiasco verklaarde. In zijn nagelaten autobiografische aantekeningen laat hij blijken al vanaf het begin sterke twijfels te hebben gehad over zijn geschiktheid voor dit ambt. Dit niet alleen omdat het hem financieel geen voordeel gaf: hij moest er zijn functie als rijksadvocaat, het kamerlidmaatschap tegen een jaarwedde van f 2500 en allerlei andere 'aangename commissiën' voor opgeven. Maar vooral omdat het voor hem geen roeping maar een plicht onder een kwaad gesternte was. 'Vele en talrijk waren de onaangenaamheden, welke ik bijna dagelijks moest ondervinden', merkte hij op. En dit niet zozeer van de zijde der 'zoogenoemde deftige Burger- of Middelklasse en de mindere standen' die toch algemeen als sympathisanten van het oproer werden beschouwd. Daarvan trof hem veeleer de ongeveinsde genegenheid. Het kwaad zat hoger: 'Minder genegenheid en welwillendheid ondervond ik van de klasse van ingezetenen, welke men zoude kunnen bestempelen met den naam van Geldaristocratie. Velen hunner zagen op mij met een zeker dedain neder, als in hun oog minder zijnde, daar ik niet zoo als zij met schatten was begiftigd.'¹⁸

Dit is een opmerkelijk oordeel voor een man die zelf allerm minst 'eenvoudig' was. Het hier geventileerde notabele zelfbeeld werd geformuleerd door een gelauwerd lid van een der invloedrijkste families onder de Amsterdamse regentenadel. Goed beschouwd is Frederik altijd alles in de schoot geworpen: een eindeloze rij commissariaten, bestuursfuncties, politieke ambten. Dit alles viel hem toe door relaties gevormd op de huwelijksmarkt en het hoofdstedelijke sociëteitsleven waarbinnen de Van de Polls met geparenteerde families als de Munters, Van Vollenhovens, Dedels, Willinks en Van Lenneps tot ver in de negentiende eeuw de toon aangaven. De oud-burgemeester stond dan ook allerm minst alleen. Alleen al in de Amsterdamse raad zaten in zijn ambtsperiode drie zwagers, een schoonzoon en een neefje. Zijn schoonzoon, Gerlach van Reenen (wiens broer, de heer van Bergen elders in dit boek wordt besproken), zou hem opvolgen als burgemeester en bracht het nog tot minister van Binnenlandse Zaken.¹⁹

Als Frederik van de Poll dan zelf geen buitenstaander was, mogen we dan uit zijn aantekeningen concluderen dat de Amsterdamse raad werd verdeeld door spanningen tussen een 'oude patricische partij' en wat hijzelf omschreef als een 'geldaristocratie'? Daarin zit zeker een kern van waarheid, al valt deze perceptuele scheidslijn tussen een eerste en tweede coterie in sociologische zin niet zo gemakkelijk te traceren. Een andere tijdgenoot onderscheidde dan ook binnen de opkomende geldaristocratie twee subcoteriën: 'de eerste, die hun schatten van hun vader of grootvader geërfd en reeds de aristocratische manieren aangenomen hebben', en de tweede, de *nouveaux riches* of 'mensen, die door noesten vlijt of gelukkige speculatiën rijk zijn geworden.'²⁰ Ook dit levert echter geen duidelijk beeld op, want zelfs de Van de Polls ontleenden hun fortuin aan handelswinsten uit Surinaamse slavenplantages en huwelijken met puissant rijke bankiersfamilies als de Muilmans en de Hopes, die eveneens rouleer-

17 F.J.E. van Lennep, *Late regenten* (Haarlem 1962) 35.

18 Saskia van Haaren, *Een regentengeslacht in beeld. Geschiedenis van de collectie van de familie Van de Poll* (Zwolle 1998) 46.

19 Van de Poll was verzwaigerd aan de raadsleden A.H. van de Bergh van Lexmond, A. Willink en J.H. van Reenen; hij was de schoonvader van G.C.J. van Reenen en de oom van J. Messchert van Vollenhoven. In: Hofland, *Leden van de Raad*, 239.

20 Amsterdam en de Amsterdammers. Door een Amsterdamer (Deventer: A.J. van den Sigtenhorst 1875) 8.

ten op dezelfde stads- en buitenhuizen.²¹ Deze laatste, typische representanten van de gevestigde Amsterdamse geldaristocratie onderscheidden zich juist van de oudere geslachten als een bij uitstek gebildete cultuurelite, waarvan de kunstcollecties aan de wieg liggen van de Nederlandse collecties van het Rijksmuseum, het Stedelijk Museum en het Zoölogisch genootschap *Natura Artis Magistra*.²²

Waar hoe burgerlijk waren deze nouveaux riches? Zelfs de schatrijke bankiersfamilie Borski, waarvan zo vaak wordt beweerd dat ze in het Amsterdamse nooit zijn geaccepteerd, beschouwde zich met haar pragmatische Britse *education* binnen de kring der Barings en Hopes als *l'homme d'esprit* zo gauw de relatie tot de Amsterdamse regentenadel ter sprake kwam. Zo beschreef senator David Borski omstreeks 1830 in een brief aan zijn broer, de bankier Willem Borski II, hun aanstaande Amsterdamse zwager Jhr. P.H. Bicker, telg van een der meest gerespecteerde Amsterdamse regentenfamilies, als een nitwit 'want ik heb nog niets in hem ontdekt dat een vrouw met vyf zinnen kan charmeeren; hy heeft weinig manieren, geen *éducation*, geen geest en niets aangenaams in zyn uiterlyke'.²³ Het is in dit licht zelfs de vraag of de spraakmakende bruiloft in 1854 tussen Jhr. Hendrik van Loon en Willem Borski's dochter Louise wel echt een voorbeeld was van de 'vermenging van regentenpatriciaat en nieuwe burgerij', waarvoor deze wel is gehouden.²⁴ Die opinie lijkt ontsproten aan een door de Borski's zelf geïncsceneerde beeldvorming. Het was immers Willem Borski II die tegenover zijn schoonfamilie bewust op botte wijze zijn 'burgerlijkheid' etaleerde door een trouwdiner zonder bloemen met de duurste flessen op tafel.²⁵ Dát was verreweg het meest spraakmakende van het ceremonieel. Voor de Borski's was dit echter niet het eerste regentenhuwelijk en voor de Van Loons niet het eerste huwelijk in de geldwereld. Dat déze jonge aristocraat, in wie men opmerkelijk meer zag dan zijn zwager Bicker, onmiddellijk door zijn schoonvader werd geïncorporeerd als firmant bij de Hopes, laat zien hoe de kaarten lagen.

Hier ligt dus de bron van Van de Polls gekrenktheid en irritatie. Oude families keken echter op hun beurt met een zeker *dédain* op de Borski's neer. Hoewel dit uit Pommeren afkomstig

21 De koopman-bankier Pieter Muilman had eind achttiende eeuw zeer geprofiteerd van zijn huwelijk met de schatrijke weduwe Geelvinck-van de Poll, en het enorme Muilmanfortuin met de Muilman collectie (thans Rijksmuseum als collectie Van de Poll) 'keerde terug' met het huwelijk van Jhr. Archibald van de Poll in 1853 met W.F. Mogge Muilmans erfdochter Anna Maria, wier overlijden mede verachtte omstandigheden op het buiten Rozenstein van haar stiefzoon in 1870 door Frans van Lennep in verband is gebracht met een testament waarin ze haar echtgenote tot universeel erfgenaam maakte; Van Lennep, *Late regenten*, 16-24; Van Haaren, *Regenten in beeld*, 33; Hofland, *Leden raad*, 239. Na Muilmans huwelijk met de weduwe Geelvinck, kocht John Hope van Nederhorst aan de Geelvincks stadshuis aan de Herengracht als – ten behoeve van zijn kunstcollectie – diens Kennemer buitenplaats Bosbeek, terwyl zijn neef en vennoot in de firma Hope & Co, Jhr. Archibald Hope, die onder meer raadslid werd in Amsterdam en lid van de Tweede Kamer, huwde met Anna Maria Muilmans tante Jkvr. M.A. van de Poll. Dit echtpaar Hope-van de Poll bezat begin negentiende eeuw de buitenplaats Waterland bij Velzen, die later kwam aan de Boreels; Hans Krol, *Geschiedenis van het buitengoed Bosbeek in Heemstede en van het adellijk geslacht van Merlen (Heemstede-Bennebroek 1987)* 28-31.

22 Het Stedelijk Museum ontstond in 1895 uit de collecties Van Eeghen, Sillem-Borski en Lopez Suasso; Jan Bank, 'Mecenaat en kunstontwikkeling in Amsterdam, 1850-1900', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 570-573. Naast bovengenoemde collecties ging ook de enorme collectie van Hope-firmant Van der Hoop de gang naar het Rijks, dat in die zin vooral het Amsterdamse erfgoed toont; Willem Bergvelt e.a., *De Hollandse meesters van een Amsterdams bankier: de verzameling van Adriaan van der Hoop (1778-1854)* (Zwolle 2004); Willem, 'Nationale onverschilligheid? Schilderkunst als erfgoed in Engeland en Nederland', in: Rob van der Laarse red., *Bezetten van vroeger. Erfgoed, toerisme en identiteit* (Amsterdam 2005).

23 F.J.E. van Lennep, *Een weduwe aan de Amsterdamse Beurs. Borski-Saga 1765-1960* (Groningen 1973) 32.

24 Vergelijk Bank, 'Mecenaat en stadsontwikkeling', 555.

25 Zie Van Lennep, *Tamme kastanje*, 190-191; Van Lennep, *Een weduwe*, 50-51.

26 Aangehaald bij Van Lennep, *Weduwe*, 15.

lutherse brouwersgeslacht al in de zeventiende eeuw in de Republiek was neergestreken, werden ze als Amsterdamse bankiers zowel voor 'smouzen' als voor *nouveaux riches* gehouden, zodat Hendrik van Loon volgens critici met een 'joods bruidje' naar de Walenkerk ging.²⁶ Niettemin integreerden via de Borski's de verzwagerde 'Duitse' Insingers en Sillems, 'Noorse' Ludens en doperse Van der Vlieten in het regenteske milieu der Bickers en Van Loons. Vanuit het perspectief van deze families golden juist de nimmer genobilliteerde Borski's als zéér respectabel – té respectabel zelfs voor een gekochte adelstitel. De Amsterdamse bankier Heldring verhaalt over de zomers van 1878 en 1879 met zijn ouders in Bloemendaal, toen oom Johannes en 'tante Borski' (zij was een aan de Heldrings geparenteerde Sillem) vanuit de moestuin van hun prachtige Hartenlust meloenen en andere vruchten naar het eenvoudiger Bloemoord zonden. Hij vond het in zijn jeugd bij het kinderloze echtpaar 'eenigszins angstig deftig', en vreesde de uitnodigingen om bij hen te dineren vanwege de huisknecht en de palfrenier achter de tafel.²⁷ Frans van Lennep verhaalt over het ultieme clangevoel van verre neven en nichten dat tot uitdrukking kwam in de trots op hun homeopathisch verdunde 'Borski bloed'. De grote staat waarin het echtpaar Jhr. Hendrik van Loon en Loukie Borski nog in de jaren 1880 de huidige burgemeesterswoning Herengracht 502 (het vroegere Deutzhuis) en het op Engelse leest geschoeide Hydepark te Doorn met zijn 73 kamers en mannelijke tafelbediening bewoonde (zie elders in deze bundel), personifieerde als het ware deze onderschikking van regenten- aan geldadel. Dit waren de kringen waar zelfs een Van de Poll zich de mindere achtte. 'In Nederland zitten in de Kamers, met geringe uitzonderingen, slechts capaciteiten van den Ilen en IIlen rang; de lui die het land regeeren, niet in form, maar de facto, houden zich achter de schermen', zo merkte de in deze kring grootgebrachte Jkvr. Willy von Barnekow-Tindal omstreeks 1890 in haar geruchtmakende brochures *Achter de schermen* op.²⁸

FAMILIE-EER: GRAVEN, POENEN EN PARVENU'S

Dit brengt mij tot de huwelijksmarkt, die in deze tijd nog allermintst vrij maar uitgesproken restrictief en besloten was. Wat opvalt wanneer we kijken naar de voornaamste huwelijks- en relatienetwerken binnen de negentiende-eeuwse Amsterdamse elite, is een toenemende versmelting van oude adel, regentenadel, en handelsbourgeoisie. Zoals we hierboven zagen was er vanuit de kring der Muilmans, Borski's of Labouchères vanaf de Bataafs-Franse tijd door onderlinge huwelijken met families als Van de Poll, Hooft, Van Loon en Van Lennep sprake van een assimilatie van oude en nieuwe elites binnen nieuwe notabele coterieën. Langs die 'clan-lijnen' zouden gedurende vele generaties geld, kostbaarheden en huizen, maar ook memorabilia als portrettenverzamelingen en andere kunstcollecties, en zelfs de doopnamen der familieleden, over en weer vererven.

27 Heldring, *Herinneringen en dagboek* I, 45.

28 Mevr. Von B., geb. T., *Achter de schermen! II. Onthullingen uit onze 'deftige' kringen* (Amsterdam, Haarlem en omstreken, Insulinde in den Haag, onze kamerleden) (2e druk Amsterdam 1892) 18. Freule Willy werd later voor belediging aangeklaagd, nadat haar oom Willem van der Vliet aanvankelijk nog vele van haar openstaande rekeningen betaalde; haar echtgenoot Hans Freiherr von Barnekow was het zwarte schaap van een Duitse officiersfamilie die met zijn kritiek op de 'geldaristocratie' aan de wieg stond van het socialistische *Recht voor Allen* en daarin volop zijn aristocratische afkeer van de plutocratische 'smouzen' etaleerde; vergelijk het hilarische verslag in: H.J. Scheffer, *Jenny Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum 1976) 62-106. Met dank aan Marianne Braun voor deze informatie.

Maar deze versmelting was niet algemeen. Dat naast zakelijke relaties ook familierelaties tussen regentenadel en geldaristocratie veelvuldig voorkwamen, tekent het belang dat in de negentiende eeuw in patricische kringen aan de solvabiliteit op de huwelijksmarkt werd gehecht. Het is huwelijken als dat te Parijs in 1818 van de puissant rijke Jkvr. Henriëtte Hope met Bernhard graaf van Reede van Amerongen, de zevende graaf van Athlone, of vier jaar eerder al het Amsterdamse huwelijk van zijn jongere broer Willem Gustaaf, de negende graaf Athlone, met Jkvr. Wendela Boreel, bleven buiten deze kosmopolitische kringen nog lang uitzonderlijk, zo niet *not done*. Buiten de Hopes en Boreels boekten alleen oude families als de Huydecopers, Hoofts en Sixen succes op de adellijke huwelijksmarkt. Maar deze verbintenissen beperkten zich overwegend tot de verarmde Stichtse adel. Families als de Hardenbroeks, Tams van Amerongens of de Van Weedes, met kastelen in het Amsterdamse buitenplaatsen-territorium van de Vecht en de Heuvelrug, stelden zich als eersten open voor de 'buitentrouw', zodat we hun namen spoedig terugvinden in de besturen van Amsterdamse handelsfirma's en bankiersassociaties. Jkvr. Van Barnekow merkte dan ook omstreeks 1890 op dat de Stichtse adel zich zo wonderlijk goed wist te handhaven op haar winterse stadspaleizen langs de Malschaan, St. Janskerkhof en Nieuwegracht, voornamelijk doordat ze een bordje van rechtsdienaar of effectenman op de gevel had bevestigd, 'zoodat bij vele dezer namen het Jonkheer of Baron en het titeltje 'Mr' vereenigd zijn'.²⁹

Verstaan we onder de eerste coterie heel dit dynamische elitenetwerk van oude adel, regentenadel en geldaristocratie, dan nog bleef het sociale verkeer aan de Heren- en Keizersgracht gekanaliseerd naar een tweedeling van eerste en tweede coterie, elk met aparte circuits en een eigen huwelijksmarkt. Zoals we zagen in het bovengenoemde voorbeeld van de Wildes en Hodshons, was dit niet alleen een kwestie van stand en inkomen, maar ook van afkomst en godsdienst. Er is al vaak op gewezen: katholieken en joden speelden in het Amsterdamse sociëteitsleven tot omstreeks 1880 nauwelijks een rol.³⁰ Zelfs de schatrijke baronnen Van Brien en van de Groote Lindt, met hun immense schilderijencollectie op Herengracht 182 (een van hun drie Amsterdamse stadshuizen), het Haagse hotelpaleis Van Brien en, het Wassenaarse buiten Clingendael en talrijke andere landerijen en heerlijkheden, speelden (behoudens in de Franse tijd) in het Amsterdamse nooit een vooraanstaande rol.³¹ Maar in het voetspoor van eerder geassimileerde hugenoten-refugiés als de Crommelins of 'Britse' merchant bankers als de Hodshons en Cliffords, waren vanaf de vroege negentiende eeuw lutheranen en doopsgezinden onder de eerste coterie al zeer gezien. De schatrijke bankier, collectioneur en politicus

²⁹ Mevr. Von B., geb. T., Achter de schermen! IV. Onthullingen uit onze 'deftige' kringen (Utrecht – De Stichtse adel – Van overal wat – Amsterdamse schandalen) (Amsterdam 1891) 8.

³⁰ Katholieken waren binnen Casino en andere sociëteiten weinig talrijk, maar werden niet openlijk geweerd, zoals in het geval van joodse notabelen die beschikten over eigen sociëteiten; Bruin, *Herenwereld*, 46 en 56. Hoewel Falck al in 1813 de moed had de 'smouzen' A. Mendes de Leon en J.D. Meyer in het gemeentebestuur op te nemen, werden nog in 1883 van de acht voorgedragen leden voor de Groote Club de drie Joden (allen raadslid) gedeballoteerd; Dick van der Horst, *Van Republiek tot Koninkrijk. De vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1777-1813* (Amsterdam-Dieren 1985) 169-170 en 172; De Vries, *Electorat*, 92. De spanningen in de jaren 1880 hingen mede samen met de opkomst van de joodse coterie, goed in beeld gebracht bij Bank, 'Mecenaat en stadsontwikkeling', passim. De joodse notabele levenswijze én haar endogamie komen scherp naar voren in egodocumenten als I.H. van Eeghen, *Uit Amsterdamse dagboeken. De jeugd van Netje en Eduard Asser 1819-1833* (Amsterdam 1964). De Assers hadden zich met advocatenkantoor gevestigd op het voormalige Huydecopershuys aan het Singel tegenover de Munt (afgebrand in 1943).

³¹ Zie R.E. van Ditzhuyzen, 'Arnoud Willem baron van Brien en van de Groote Lindt. Lid Eerste Kamer 1840-1849', in: Postma red., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 153-162.

Adriaan van der Hoop bijvoorbeeld, wiens moeder een Dedel was, was verzwagerd aan de Hodshon-Cliffordclan. Hij bezat grafrechten in de Oude Kerk, maar kerkte bij de deftiger Waals-hervormden en hertrouwde later een doopsgezinde notabelendochter uit Harlingen.³²

Niet alleen kerkelijk bood het notabelenmilieu echter een tamelijk bonte aanblik, ook naar levensovertuiging was er de nodige variatie. Zo bijvoorbeeld bij de Van Halls, die overigens in deze kringen minder toonaangevend waren dan later wel is aangenomen. De Amsterdamse stamvader Maurits Cornelis was een vooraanstaand patriot, maar zijn zonen mr. Floris Adriaan – de gewiekste politicus – en de Utrechter en Groninger professoren mr. Jacob en dr. Hermann Christiaan, stonden bekend als conservatieve anti-thorbeckianen, terwijl Jacobs zoon Jacob Nicolaas later als redacteur van *De Gids* juist doorging voor een verstokt liberaal. Van zijn oom mr. Anne Maurits wist hij echter zo goed als niets, aangezien deze in de familie werd doodgezwegen nadat hij als *Reveilman* met de 'dwepers' van 1834 was meegaan. De bekende 'advocaat der Afgescheidenen' was in dat opzicht de complete tegenpool van zijn broer Floris die zijn fortuin, politieke carrière, baronnentitel en Kennemerlandgoed Duin- en Kruitberg in hoofdzaak aan zijn rol als de advocaat der Borski's te danken had.³³

Een andere protégé van de Borski's was de Harderwijkse hoogleraarszoon Jakob van Geuns, van 1806 tot 1825 directeur van de machtige Amsterdamse Associatie Cassa, die als jongste zoon in 1778 door zijn meniste vader tot de koophandel was voorbestemd en bij het Amsterdamse kantoor van de doopsgezinde zijderijder De Wolff in de leer was gedaan. Van de door de familie verwachte goede conversatie met fatsoenlijke lieden van eigen geloof zou echter geen sprake zijn. Hoewel het huis was gevuld met jonge dochters werd hij nooit te dineren of op visite gevraagd. En 's zomers als de familie 'buiten' woonde, bleef Jakob achter in het achterhuis op het bedompte kantoor, handelsbrieven schrijvend in het Frans en Italiaans. Tegenover haar vriendin, de dichteres Margriet van Haeften tot Waddenoyen, liet zijn moeder zich eens ontvallen 'dat de Amsterdamse hoogheid van de kooplieden het zoo niet meebragt om zig met een comptoirbediende te familiariseeren, al was het een professors-zoon'.³⁴

Wie de structurerende mechanismen binnen de Amsterdamse herenwereld wil begrijpen moet zich dus niet al teveel illusies maken over gangbare categorieën als partij, geloof, stand of klasse. De circulatie van bezit, functies en status werd in de eerste coterie geregeld binnen de kring van onderling geparenteerde families. En *plein publique* draaide alles om gemeenschapszin en plichtsbesef, en *pantouffles* om de eer van de familie. Vertrouwelijk was men slechts *en famille*, al bestond die intimiteit, zoals valt af te leiden uit dagboeken en correspondenties, vaak uit een eindeloze jammerklacht over ziekten, publieke schande en geruzie over erfenissen. Zelfs uit reisjournaals blijkt dit alles dominerende (en verstikkende) familisme, want ook de 'grootte tour' naar Italië en andere buitenlandse reizen speelden zich merendeels af binnen het verband van vrienden en zakenrelaties.

Maar ondanks familietwisten en persoonlijke vetes – veelal over de verdeling van erfenissen – werden voor de buitenwereld de plooiën glad gestreken. De clan werd immers gemaakt en

32 Zie Nel Jap-Tjongs bijdrage aan deze bundel.

33 Zie voor F.A. van Halls rol als raadsman der Borski's (ten tijde van het conflict met de Nederlandse Bank, waarvoor optrad zijn schoonvader mr. Jan Bönck), Geertje Wiersma, Johanna Borski. *Financier van Nederland 1764-1846* (Amsterdam 1998) 68 en 71-74.

34 Isabella van Eeghen, *Meniste vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832) Gronings dokter, Amsterdams kassier* (Haarlem 1969) 79.

gecontinueerd op de huwelijksmarkt. Zijn voortbestaan lag in handen van familiehoofden die met schikken en plooiën de boel bijeen moesten houden. Als beheerders van het familiefortuin, vergoers van gunsten, en het dynastieke gezicht van de 'zaak' domineerde de chef de famille de hele chique van zoons, zwagers en neefjes. Het publieke en huiselijke leven viel daarvoor goed als samen. Op bezoek ging men nooit zomaar. De heren en dames onderhielden relaties en vereffenden rekeningen. Of het nu ging om het wekelijkse 'visiterijden', de 'intelligentiers', de inschrijvingen op de balboekjes van het Casino, of de zondagse 'pantoffelparade' met de Keizers- en Herengracht (wanneer het gewone volk na de kerkdiensten voor enigszins plaatsmaakte voor de flanerende deftigheid), heel het openbare leven was doortrokken van vormen en manieren.³⁵

Het zijn dit soort ketens en kluisters die vermoedelijk veel verklaren van de angsten der belevingskringen, die in de negentiende eeuw de een na de ander werden blootgelegd door heilsgewensers, kunstenaars, en zenuwartsen.³⁶ Die benauwdheid en paniek richtte zich bovenal op de late bourgeoisie, besmeurd door de omgang met 'mindere mensen'. Zelfs de gevierde schrijver, romanschrijver en vrijmetselaar Jacob van Lennep moest dit ondervinden. Geparenteerd aan vrijwel alle regentengeslachten was hij, de bewieroker van het Manpadse buitenleven, niet gekanteld genoeg voor het bezit van een buitenplaats! Het stamhuis ging naar zijn broer en naar het naast Manpad gelegen Woestduin dat hij huurde, ruilde hij spoedig het grote huis met de geparenteerde burgemeester Van de Poll voor het kleinere zomerhuis op dit landgoed tot dat in 1845 ook hiervan de huur niet meer kon worden opgebracht. Het verdriet was groot: 'Mijn inboedel is van Woestduin teruggekomen. Twee scheepsladingen vol. Gij behoeft niet te vragen of die verhuizing tranen gekost heeft', schreef hij een vriend vanuit de stad. 'Nu werkt mijn vrouw zich op de tuin, die omgespit, met zooden belegd, met lekszand versierd, met str... bemest, met gebloemde en geboomte beplant wordt, dat het een lust is om te zien. – Heel! Met dat al is het toch maar een stadstuin en zal men er het voorname steeds ontbreken – de buitenlucht!' ³⁷

Erder kwam Van Lennep in opspraak door een verhouding met zijn buurvrouw met wie hij naar Engeland had willen vluchten, op grond waarvan hem een hoogleraarspost in Amsterdam was onthouden. Vervolgens schoffeerde hij de 'neven' Van de Poll, Mogge Mulman, Crommelin, Backer en Dedel door zijn overgang, omstreeks 1850, van het exclusieve 'Muntcollege' naar het vrijzinnige Concordia et Libertate. Wie zich wist opgenomen in de eerste coterie maakte het niet snel te bont, maar dit was een affront! En Jacobs jongste zoon Maurits –

³⁵ Zie voor de 'pantoffelparade' als zondags prerogatief van de eerste coterie Heldring, *Herinneringen en dagboek* I, 51-52; en voor het Amsterdamse visiteselsel P.Chr. van Eeghen, 'Het uitgaansleven omstreeks 1900', *Amstelodamum* 37 (1950) 86-90. Vergelijk de voorbeelden elders bij Cornelis van Heekeren, *Trekkers en blijvers. Kroning van een Haags-Indische familie* (Franeker 1980) 17-20; Kuiper, 'Aristocratie contra burgers', 209; Yme Kuiper en Mirjam Wagter, 'De uitgaande wereld van Leeuwarden 1860-1900. Levensstijl en standsoefening van de Friese aristocratie in de jeugdherinneringen van jkvr. Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempenaer', *Leeuwarder Historische Kader* VI (1997) 210-66; Montijn, *Leven op stand* 129; Elsbeth Polman Tuin, 'Een notabele levenswijze? Een Friese dame binnen de middenklasse van de familie De Lange', in: Van der Laarse, *Van goeden huize*, 87-109.

³⁶ Vergelijk R. van der Laarse, W. Melching en A. Labrie reds., *De hang naar zuiverheid. De moderne cultuur van Europa* (Amsterdam 1998); Laarse van der Laarse, 'Burgerlijke en intellectuele zuiverheid. Een commentaar', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Marco Mostert reds., *Zuiverheid en uitsluiting* (Amsterdam 1994) 70-74.

³⁷ Brief van J. van Lennep aan ds. W. Veder te Heiloo, dd. 20.2. 1845 (KNAW-archief Amsterdam), afgedrukt in: *Ik zou u gaarne meer schrijven* (interne uitg. Inst. Neerlandistiek UvA); geciteerd bij Karin Evers, *Manpad en Woestduin. Waarlijk men is hier in Arcadie: ontspanning en literair vermaak op Manpad en Woestduin (1750-1850)* (Haarlem 1987) 62.

die het hem nadroeg – betaalde de tol. Hij was in 1857 met zijn halfnichtje freule Caroline van Loon getrouwd na zeven jaar tegenwerking van zijn schatrijke tante Anna van Winter-Van Loon, wier derde zoon Hendrik wél met Louise Borski mocht trouwen. Dat hij niet voldeed, kwam behalve door gebrek aan fortuin door zijn vaders omgang – in Maurits woorden – met ‘lieden van mindere stand...die wij poenen noemen’.³⁸ En poenen waren nóg erger dan geld-aristocraten. De vrienden van Concordia – veeleer winkelier dan koopman, apotheker dan medicus, en deurwaarder dan raadsman – golden als de gevreesde parvenu’s waarop men alle sociale angsten projecteerde.³⁹ Daarom werd bij de kamerverkiezingen van 1859 naast het oud-kamerlid mr. Jacob van Lennep door ‘enige kiezers’ uit het Muntcollege de conservatief J.R. Corver Hooft bij de kiezers aanbevolen als tegenkandidaat van de liberale ondernemer mr. C. van Heukelom, die door deze onderlinge verdeeldheid onverwachts als *homo novus* in de Kamer werd gekozen. Van Lennep bespote de stemming van zijn ‘vrienden’ in *De Heeren van de Munt* aan Mr. J.v.L.:

Wij hebben je reeds van je kindsheid gekend:
Wij vonden je steeds een plezierige vent:
Wij verzochten mekâer te dineeren;
Wij hebben te saam whist en hombra gespeeld,
Op menige thé ons te samen verveeld:
Wij zijn vogels van eender veeren.
Maar...

Toch wordt je nooit onze candidaat, Rijksadvocaat!
Want je loopt soms met een burnous op straat,
Een ding, waar geen van ons ooit mee gaat
En dat bijster onfatsoenlijk staat...⁴⁰

De angst voor snobs had veel te maken met de gevaren waaraan het familiekapitaal op de huwelijksmarkt werd blootgesteld. Ook zonder dat er openlijk werd uitgehuwelijkt was het huwelijk in notabele kringen een weldoordachte familietransactie. Geïntroduceerd tot de ‘uitgaande wereld’ op een soiree aan het Haagse hof of op het jaarlijks bal in het Amsterdamse Casino, na afloop waarvan een jongeman ten huize ‘zijn kaartje kwam pousseren’, werd de kennismaking verinnigd tijdens de zomerse logeerpartijen op de familie buitens. Daar werden onder de bekwame leiding van mama, tante of grootmama de huwelijken gesmeed die vervolgens contractueel tot in de fijnste details door de betrokken familiehoofden met notariële akten werden beklonken. Net als op de beurs zocht men bij deze verbintenissen het evenwicht tussen kapitaalsaccumulatie en risicomijding. Vandaar de vele nichtjes- en neefjes-huwelij-

38 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), 238, Familiearchief Van Lennep, inv.nr.537, *Memoires Maurits van Lennep*, geciteerd bij: Van Lennep, *Late Regenten*, 31. Frans van Lennep vindt deze opmerking van zijn neef meer ‘op de man af’ dan de vergoelijkende toon over Jacobs overstap naar het ‘intellectuelere’ milieu van Concordia bij diens zoon Max; Zie: M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* 2 (2e druk; Amsterdam 1910) 3-4. Overigens was zijn grootvader, de patriot Cornelis van Lennep, nog voorzitter van dit ‘ke-zengenootschap’ geweest, maar Jacobs vader David, had nooit met de Munt durven breken.

39 Een andere bron suggereert dat tante Van Loon-van Winter van Schaep en Burgh zichzelf had herkend in het weinig vleeiende portret van tante Van Bempden in Ferdinand Huyck; Van Lennep, *Tamme Kastanje*, 186-188. Maurits beschrijving van de verloovingsstrubbelingen lesaan maar liefst 30 schriftjes van zijn dagboek in het familiearchief.

40 Geciteerd bij Van Lennep, *Late regenten*, 28-29.

Baron en barones Van Verschuier-Brants (rechts van prins Alexander) ter valkenjacht op Het Loo, 1843. Gravure J.B. Sonderland. Uit: J.W.M. van de Wall, *De Valkerij op het Loo*. The Royal Hawking Club 1839-1855 (Haarlem 1986), 82.

ken, en de ingewikkelde wilsbepalingen om het bezit binnen de coterie te houden. Dit verklaart Barthold baron van Verschuers reactie op de ontdekking van de verdwijning van zijn enig dochter vanaf zijn Kennemerbuiten De Hartekamp in 1861. Zij was geschaakt door een berooide Italiaanse graaf die, naar verluid, een zoon was van paus Pius IX en als Weens gezant speciaal naar Holland was gekomen om op een hofbal een rijke koopmansdochter aan de haak te slaan. Voor niets hadden de Verschuers dus de hele zomer doorgebracht met een dierbare neef op het landgoed, met wie hun dochter viool had gespeeld en paardgereden. 'Dit is veel erger dan de dood. Dit is de schande!', zo liet Verschuier Frans van Lenneps vader, de burgemeester van Heemstede, weten. Liever had hij haar levenloos uit de vijver opgehaald!⁴¹

Vanuit dit soort overwegingen wijzigde de doodzieke Willem Borski III zijn testament vlak voor zijn overlijden in 1884, toen hij erachter kwam dat zijn spilzieke echtgenote Jacoba van Hoey Smith hem jarenlang had bedrogen met de excentrieke cavalerieofficier en stichter van *De Telegraaf* jhr. Henry Tindal – wiens moeder een Van der Vliet was en wiens vader, baron Tindal, in 1865 oneervol was ontslagen als kamerheer aan het hof vanwege zijn al te intieme re-

41 Van Lennep, *Tamme kastanje*, 53. Ironisch genoeg gold eertijds ook Verschuers eigen huwelijk als 'kale officier' met de rijke bankiersdochter Anna Maria Brants in haar moeders ogen als een *mésaillance*. De emoties stonden ook nu zakelijke onderhandelingen over het huwelijkscontract niet in de weg, en de Zwitserse kleinkinderen erfden later het fortuin dat uiteraard de schoonzoon werd onthouden.

latie met koningin Sophie.⁴² Terwijl Borski kuerde in Cannes (over dat notabele kuren zou een boek te schrijven zijn!) en onderwijl op afstand zijn landgoed Elswout 'regeerde' waar de architect C. Muysken een gloednieuw, maar onvoltooid gebleven villa bouwde, brak hij met de vrouw van wie hij nooit had gehouden. Zij had eertijds haar zinnen gezet op haar Rotterdamse neef Van Hoboken en hij op zijn schoonzusje Van Loon – maar de families beslisten anders. In zijn testament maakte Willem zijn beide zusters – Anna van der Vliet en Louise van Loon – universeel erfgenaam van het immense Borski-kapitaal. Jacoba werd voor zestien miljoen gulden onterfd, wat wil zeggen dat zij genoeg moest nemen met 'slechts' de helft van 1,7 miljoen gulden als 'overwinst' van zeventien jaar huwelijksleven. Bij Tindals faillissement in 1901 was daar al niets meer van over.⁴³ Waarmee maar weer wordt onderstreept dat geld en afkomst iemand nog niet notabel maakten; hoe men er mee omging was bepalend.

NOTABELE SFEREN: HANDELSHUIZEN EN BUITENPLAATSEN

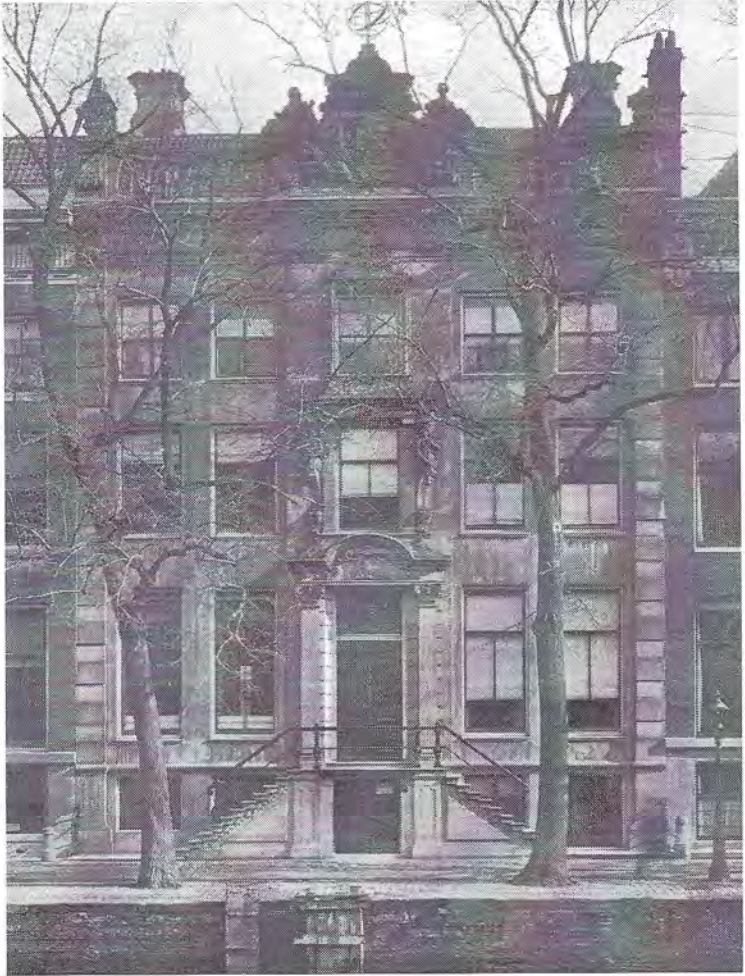
Keren we terug tot de boedels van 1854, die van de Wildes en de Hodshons, dan zal duidelijk zijn dat wie in de negentiende eeuw voor notabel doorging niet alleen over stijl en manieren maar vooral over een groot vermogen beschikte. Het is goed om beide aspecten in het oog te houden, omdat ze precies de grens tussen de eerste en de tweede coterie bepaalden. Katholieke kooplui als de Wildes, maar ook de meeste artsen, notarissen, advocaten, predikanten, apothekers, rijkere winkeliers en fabrikanten stonden feitelijk buiten de hoofdstedelijke notabelenelite. De eerste coterie leefde aristocratisch, de tweede burgerlijk.

Ook hier is uiteraard de grens weer vloeiend, getuige de regelmatige op- en neergang binnen dezelfde families van verschillende takken. Omstreeks 1900 liep de scheidslijn bijvoorbeeld dwars door de familie Van Hall. Zo had bovengenoemde hoogleraarszoon Jacob Nicolaas van Hall zich vanaf 1870 opgewerkt van commies op het Utrechts gemeentesecretariaat tot hoofdcommies in Amsterdam, voordat hij tegen het einde van de eeuw – als 'bezoldigd' Gidsredacteur – met een inkomen van zo'n f 10.000 à f 15.000 doordrong tot de Amsterdamse raad en zijn loopbaan beëindigde als wethouder van onderwijs. Maar dit was een college waarin de glans der échte notabelen al was verdwenen. Buiten de Raad stond dan ook zijn neef, de bankier Maurits Cornelis van Hall, de naar zijn patriotse grootvader vernoemde zoon van de 'advocaat der afgescheidenen', die als liberaal in de Eerste Kamer zat. Misschien wel uit gram over het onrecht zijn vader aangedaan bewoonde hij een der mooiste panden van de Bocht, Herengracht 475, met wandschilderingen van De Moucheron en Andriessen en plafondschilderingen van De Witt en Lairese. Naar schatting van zijn gelijknamige kleinzoon beschikte hij omstreeks 1900 over een jaarinkomen van f 90.000. Daarvan betaalde hij zo'n f 5.000 aan belasting, terwijl de door hem gevoerde grote staat op zijn stadshuis en twee bui-

42 De vader vertrok als zwart schaap naar het buitenland, waarna zijn kinderen Willy en Henry door tante Van der Vliet in huis zijn genomen. Zie; Scheffer, Henry Tindal, 26-32 en 39-45; Jacqueline Doorn, Willem III, Emma en Sophie. Geluk en ongeluk in het Huis van Oranje (Zaltbommel 1977) 166-169.

43 Zie [W. von Barnekow-Tindal] Mevr. B., geb. T., *Achter de schermen! Onthullingen uit onze 'deftige' kringen* (Amsterdam 1890) 22-26; Van Lennep, *Weduwe*, 60-61.

De monumentale
stadhuys Herengracht
475 in Amsterdam
werd aan het einde van
de negde eeuw bewoond
door de bankier M.C.
van Hall. Foto: circa
1926. (Van H. Brug-
mans en A. Loosjes,
Amsterdam in beeld
Amsterdam 1926).

tenplaatsen op omstreeks f 35.000 werd begroot, 'zodat er dan een halve ton overbleef om te beleggen in nieuwe ondernemingen'. En hier leren we weer iets omtrent de lessen van 'oud geld'. Want zo merkt deze kleinzoon op: 'In zijn jeugd kreeg de schrijver dezes eens een aandeel in een kleine Indische onderneming onder de ogen, dat zijn vader van Papa Van Hall had geërfd. "Kijk eens", zei vader Jan, "Opa heeft er indertijd duizend gulden voor betaald en zolang ik het heb, krijg ik elk jaar een twee en een half duizend gulden dividend; een burgermansinkomen".⁴⁴

Dit nu maakte het verschil: De jaarinkomsten van een werkmansinkomen lagen omstreeks 1900 op hooguit f 1000 en een burgermansinkomen kennelijk rond de f 2.500. 'Leven op stand' kon men in de bovenlaag al met een jaarinkomen van zo'n f 6.000.⁴⁵ Maar dit was nauwelijks tweede coterie. In ons geval hebben we te maken met families die vermogens van ten minste een

⁴⁴ M.C. van Hall, *Drie eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie* (Amsterdam 1961) 73.

⁴⁵ Montijn, *Leven op stand*, 65-67.

half à één miljoen gulden beheerden; goed voor een jaarinkomen van f50.000 à f90.000. Sommige families hadden meer, soms veel meer, zoals de bankiers Willem Borski II (van Elswout) of zijn firmant Johannes B. Stoop die later overging als firmant naar Hope & Co. Met enige telgen uit de Friese en Oost-Nederlandse hofadel, die evenals Van der Hoop en het op het Stichtse Hydepark residerende echtpaar Borski-Van Loon elders in dit boek aan de orde komen, behoorden deze Amsterdamse notabelen tot de rijkste ingezetenen van het land. Deze topbankiers en grootgrondbezitters bezaten rond 1850 een slordige drie à zes miljoen gulden en jaarinkomens tussen de f200.000 en f400.000. Naast duizenden hectare grond in allerlei delen van het land bezat Stoop het in 1837 gestichte landgoed Molenbosch (met de gelijknamige Zochervilla) en het aangrenzende landgoed Henschoten (met het koepeltje van Stoop) op de Utrechtse Heuvelrug. Eind negentiende eeuw werd dit onder zijn kleinzoon, de puissant rijke landjonker Willem Hendrik de Beaufort, samengevoegd met diens familiegoed Den Treck – waaraan deze liberale staatsman immer met weemoed terugdacht gedurende zijn Haagse ‘winterkwartieren’.⁴⁶ In 1851 bedroeg Stoops aanslag in de grondbelasting alleen al voor Noord-Holland f2700 zonder bijtelling van zijn goederenbezit in zijn woonplaats Amsterdam, zijn Stichtse buitenplaatsen en zijn talrijke landontginningen die zich tot in Drenthe uitstrekten.⁴⁷ En passant blijkt hieruit hoe voorzichtig we moeten zijn met deze kohieren om iemands financiële positie in te schatten.

Van vergelijkbaar kaliber was de eerder genoemde bankier Adriaan van der Hoop, Stoops medefirmant bij Hope & Co bij wie koning Willem II als grootcrediteur in de boeken stond. Naast zijn dubbele woonhuis aan de Keizersgracht en zijn Zocherbuiten Spaarn-en-Berg bij Santpoort (1839) met een stal prijswinnende renpaarden, bezat hij een der grootste collecties zeventiende-eeuwse schilderkunst, waaronder Rembrandts Joodse bruidje. Van Lennep meent dat Van der Hoop vóór zijn benoeming bij Hope (omstreeks 1815) nog geen geld had om voor zijn echtgenote een hofjapon te kopen, maar al bij het begin van zijn raadslidmaatschap in 1814 werd hij in totaal voor f3917 in de belastingen aangeslagen. Bij zijn overlijden in 1854 ging Van der Hoop, op twee leden van het koningshuis na, door voor 's lands hoogste hoogstaangeslagene. In familiekring nam men het hem zeer kwalijk dat hij (in tegenstelling tot zijn zwager Albert Hodshon) geen vinger uitstak bij het faillissement van zijn zwager Jan Clifford die om die schande zelfmoord pleegde!⁴⁸

De negentiende-eeuwse notabelencultuur ontleende haar eigen karakter aan een combinatie van drie aspecten: ten eerste aan de leerschoolfunctie van het familiebedrijf; vaak een handels- en bankiershuis waarvan de winsten werden belegd in effecten en landerijen.⁴⁹ Notabelen gingen meestal ‘zonder beroep’ als ‘particulier’ door het leven – hun hoofdinkomsten bestonden immers uit renten en pachten. Zij waren met recht een *leisure class*, maar

46 Zie: J.P. de Valk en M. van Faassen (bew.), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* 1 (Den Haag 1993) xvi. De Beauforts onroerend goed werd geschat op 1,2 miljoen gulden en zijn effecten en obligaties op meer dan drie miljoen gulden. Ondanks zijn pretentie van Stichts landjonker deelde hij via zijn echtgenote Adèle Maria van Eeghen eveneens in de erfenissen van de Amsterdamse bankiers Van Eeghen en Labouchère – haar beide grootouders. Zijn moeder was Stoops enige erfgename.

47 Nick Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunssum 1995) 154.

48 Van Lennep, *Late regenten*, 14-16; Hofland, *Leden van de Raad*, 47 en 187.

49 Vergelijk ook de voor de Franse notabelen vanaf het einde van de achttiende eeuw benadrukte betekenis van de vanuit het familiebedrijf ontwikkelde ‘centrality of kinship to local politics’, bij: David Garrick, *The formation of the Parisian bourgeoisie 1690-1830* (Harvard 1996).

het was geen leven van gezapig achteroverleunen. Als merchant bankers introduceerden zij hun stijl van notabel zakendoen binnen een scala aan bestuursfuncties bij instellingen als de Kamers van Koophandel, de Nederlandsche Bank, Nederlandsche Handel-Maatschappij, en de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij.⁵⁰ Vanuit hun *old boys network* bestuurden deze mannen van de daad' zelfs het schip van staat als geoefende beheerders van het familie-*business*.

Ten tweede was er dan ook de verplichting van de 'ambten'. Notabelen bekleedden van nature burgemeestersposten en naast prestigieuze (maar weinig lucratieve) ambten als heemraad of dijkgraaf, rechter of commissaris des konings, hof functies, diplomatieke gezantschappen of ministersposten, kerkelijke notabelenambten, en regentschappen van wees- en armenhuizen. Ook zaten zij vaak van vader op zoon in de Amsterdamse gemeenteraad, de Provinciale Staten, en de Tweede en Eerste Kamer. Al deze ambten 'vererfden' binnen de clan of coterie.⁵¹ Adellijke en patricische afkomst verzekerde iemand van goeden huize van rijkdom, onafhankelijkheid én verplichtingen. Notabelen zagen zichzelf, in de woorden van De Beaufort, als 'kalme, bedaarde, nadenkende, ernstige en beleidvolle mannen', al bleken zij maar al te gevoelig voor vorstelijke beloningen, financiële malversaties en goed betaalde commissariaten bij nieuwe naamloze vennootschappen die gaarne pronkten met een 'oude naam'.⁵²

Ten derde moet worden gewezen op de band met het 'stamhuis'. Ik zeg bewust stamhuis, omdat niet alle huizen deelden in de familie-identiteit. Frans van Lennep suggereerde ooit om de Amsterdamse grachtenhuizen te beschouwen als stadspaleizen in de trant van de palazzi van Sienna of Florence.⁵⁴ Daar is veel voor te zeggen. Kijken we naar de achttiende-eeuwse uitleg van de Keizersgracht en de bocht van de Herengracht – en dit gaat evenzeer op voor bijvoorbeeld het Haagse Lange Voorhout – dan zien we daar (tot de aanleg van Amsterdam Zuid op het einde van de negentiende eeuw) de notabelen gevestigd naast en tegenover elkaar.⁵⁵ Maar deze enorme huizen waren geen stamhuizen. Ze werden weliswaar vererfd maar nog va-

50 Zie voor deze Amsterdamse 'bankiershuizen': J. Rogge, *Het handelshuis Van Eeghen. Proeve eener geschiedenis van een Amsterdams handelshuis* (Amsterdam 1949); Marten G. Buist, *At spes non fracta. Hope & Co. 1770-1815* (Den Haag 1974) 3-69; en voor de hier genoemde bankiershuizen Crommelin, Borski, Hope etc.: Joost Jonker, *Merchants, Bankers and Middlemen. The Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (Amsterdam 1996); Idem, 'De vroege geschiedenis van de firma Insinger & Co.', *Jaarboek 94. Amstelodamum* (2002) 111-132; Huibert Schijf, *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1993).

51 Vergelijk voor de 'mannen van de daad' en hun afkeer van de Haagse adelsaristocratie: Joh. Houwink ten Cate, 'De Mannen van de Daad' en Duitsland, 1919-1939. *Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).

52 Vergelijk de literatuur genoemd bij: M.G.J. Duijvendak en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden. Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis* (Zutphen 1993); Van der Laarse, *Nation of Notables*.

53 Vergelijk Troelstra's kritiek op De Beauforts rol lid van de Raad van Toezicht bij de frauduleuze Hollandsche Hypotheekbank; De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen I, xvii*. De kwestie leidde in 1905 tot de inhechtenisneming van Jhr. de Geer; zie Kees Bruin, 'Diep gevallen. De malversaties van De Geer en Lefèvre de Montigny', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 25 (1998) 196-233. Vergelijk ook de Rotterdamse Pincoffs-affaire bij De Nijs, *In veilige haven*, 9-13.

54 Van Lennep, *Late Regenten*, 1-2.

55 Vergelijk voor de adresgegevens bij: Hofland, *Leden van de Raad, Repertorium*, 107-319; R. van Engelsdorp Gastelaars en M. Wagenaar, 'Het veranderend woondomein van de Amsterdamse elite', *Ons Amsterdam* 36 (1984) 208-213; H. Schijf, 'Wonen op stand in negentiende-eeuws Amsterdam', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 14 (1988) 592-619; Ben Speet, 'Rentenieren ende andere vermogende luyden. De sociale geschiedenis van de grachtengordel', in: P. Spies e.a. red., *Het grachtenboek* (Den Haag 1991) 84-97; en vergelijk voor Den Haag: Annie Berghout-Vermeulen, 'Koningen, prinses en nieuwe adel (De 19de eeuw)', in: Thera Wijsenbeek-Olthuis red., *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht* (Zwolle en Den Haag 1998) 157-198.

ker verkocht. De spaarzame gemusealiseerde overblijfselen Willet-Holthuizen en Museum Van Loon, ontleen hun naam slechts aan de laatste bewoners.⁵⁶ Naar locatie en architectuur representeerden deze stadspaleizen steeds de tijdelijke status van een familie. Door overlijden of vererving groeide het fortuin, steeg de bewoner in de dynastieke rangorde, en groeide de behoefte aan ruimte voor personeel en equipage. Het smalle koopmanshuis met comptoir werd verruild voor een 'dubbel' stadspaleis aan de Goude Bocht – al schroomden zelfs de deftigste families niet om ook dáár kantoor te houden.⁵⁷

Ver hiervan verwijderd was de wereld der buitenplaatsen: de gordels van landgoederen op het platteland ten zuidoosten en zuidwesten van de hoofdstad. De Beemster en andere Noord-Hollandse polders waren begin negentiende eeuw al aan de pachtboeren overgelaten, terwijl de Amstel en zelfs de Vecht naar het tweede plan waren afgezaakt. Zeer in trek was daarentegen het buitenplaatsenterritorium van het heuvelachtiger Gooiland, de Utrechtse Heuvelrug en de Kennemer binnenduinstreek, waar de formele tuinen werden vergraven tot immense parklandschappen, in omvang een veelvoud van de vroegere koopmansbuitens. In deze landelijke streken – de voorlopers van onze hedendaagse natuurgebieden – vonden in de negentiende eeuw enorme investeringen plaats in villabouw, ontginningen, verlandschappelijking en herbebossing.

Een van de voornaamste verdiensten van het werk van Frans van Lennep is dat het ons van binnenuit de vertakkingen van de Amsterdamse 'grachtengordel' in het arcadische achterland schetst. De notabelenaristocratie die 's winters resideerde op de Keizers- en Herengracht ontmoetten elkaar als burens opnieuw van april tot november in 's-Graveland en Kennemerland, zodat een tijdgenoot 's zomers kon opmerken: 'de stad is leeg van fatsoenlijke mensen'.⁵⁸ Meer dan de wisselende stadspaleizen in de hoofdstad en in de residentie (in het geval van Amsterdamse families met hoffuncties) fungeerden de buitenplaatsen als lieux de mémoire van de familieclan – verzamelplaatsen van souvenirs, waar van generatie op generatie niets verloren ging.⁵⁹

Van Lenneps Amsterdamse levens bevinden zich als het ware steeds op het kruispunt van de Beurs en de buitenplaats. Zo mogelijk nog meer dan in de grootstedelijke gezelligheid van salon en sociëteit vond de notabelencultuur haar samenbindend cement in het buitenleven. Ik geloof dan ook niet dat het juist is, zoals wel wordt gedacht, dat het Amsterdamse buiten feitelijk geen stamhuis was – zoals de Oost-Nederlandse havezaten. Ongetwijfeld bestond er in de landprovincies een sterkere band tussen landheer en dorpsgemeenschap, maar de dynastieke band met het huis was er op de Hollandse buitenplaats beslist niet minder om. Anders dan de stadshuizen werden ook deze 'burgerkastelen' zo lang mogelijk binnen de familie gehouden. Heel de familiekliek koesterde hieraan de zoetste herinneringen. De buitenplaats was het eigenlijke domein van een extended familieleven. 's Winters bewoond door een

56 De eerste conservator van Willet-Holthuysen, vanaf 1895, was de auteur Frans Coenen die het leven van de laatste bewoners verbeeldde in: *Onpersoonlijke herinneringen* (Utrecht 1936).

57 Vergelijk de 'gruweldaad' die het De Neufville-Van Lennephuis (nu Prins Bernhard) werd aangedaan bij de sloop van de stoeppartij in verband met de vestiging van het bankiersbedrijf Mulman-van de Poll – thans weer ongedaan gemaakt; Wim Zaal, *Het huis aan de Bocht* (Amsterdam 2001) 88-93.

58 GAA: Archief Boreel, no. 138, portef. IX, Mevrouw Boreel-Pels in 1761 aan haar kleinzoon.

59 Vergelijk H.W.M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk, *Herinnering aan twee Overijsselse buitenplaatsen: 'De Alerdinck' en 'Het Warmelo'* (Alphen a/d. Rijn 1982) 9-10.

Een van 's lands oudste daguerreotypen: de conservatieve jhr. Henrick Backer (Adams raads-lid 1821-1846, overleden 1846) en echtgenote Wilhelmina Cornelia Dedel, gekleed in 'Engelse' landadellijke dracht. Uit: Hofland, *Leden van de Raad*, 30. (Hist.Top. Atlas, GAA).

huishbewaakster of (met de verbetering van comfort tegen het einde van de eeuw) de grootouders, onder het toeziend oog van de rentmeester en de pachter op de 'slothoeve', vulden de huizen zich 's zomers met de neefjes en nichtjes en hun aanhang van dienstmeisjes, gouvernantes en kindermisjes. In deze landerige sfeer werden de steeds huwelijken geënceneerd en verenigde het grootstedelijk notabelenmilieu zich met een seigneuriale levenswijze met opvallend matriarchale trekken, als we de talrijke egodocumenten mogen geloven.⁶⁰

Deze Victoriaanse levenswijze laat zich niet eenvoudig begrijpen als een nabloe van het Ancien Régime dat overigens zo'n jeugd- en natuurbeleving niet had gekend. Evenmin was het een uitvloeisel van een aristocratisering van een in *wezen* burgerlijke elite die louter de aristocratische levensvormen van anderen imiteerde. Daartoe was de familie-identiteit van deze deftigheid tezeer verbonden met de 'eigen' bossen en jachtgronden – honderden hectare grote bezittingen die zich met die van de rijkste edelen en prinsen konden meten. Kenmerkend voor de Amsterdamse, in casu de Hollandse, notabelencultuur was veeleer de onlosmakelijke

60 Vooral Van Lennep heeft aan de hand van familieherinneringen dit beeld opgeroepen in zijn beschrijvingen van grootmoeder Backer-De Wildt op Spanderswoud, salonnière Verschuier-Brants op Hartekamp en de weduwe Borski op Elswout, maar het komt eveneens naar voren in recente egoliteratuur als Agnies Pauw van Wieldrechts beeld van haar grootmoeder Pauw op Broekhuizen in *Grootmama mogen wij kluiven?* (Amsterdam 1992). Mogelijk werd de matriarchale tendens versterkt in de Victoriaanse periode, toen de families zich terugtrokken uit de stedelijke besturen. Zie ook: Maarten Duijvendak, 'Elite families between private and public life: Some trends and theses', in: Anton Schuurman en Pieter Spierenburg eds., *Public domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present* (Hilversum 1996) 72-90; Yme Kuiper, 'Noble widows between fortune and family', in: Jan Bremmer en Lourens van den Bosch red., *Between Poverty and the Pyre. Moments in the history of widowhood* (Londen 1995) 152-170.

verbinding van land en kapitaal, op grond waarvan deze negentiende-eeuwse *haute bourgeoisie* naar moderne maatstaven nog als vanzelfsprekend leefde naar de seizoenen.

CONCLUSIE

Laten we in navolging van Frans van Lennep nogmaals kijken naar Toscane. De Italiaanse historicus Raffaele Romanelli heeft enige jaren geleden geworsteld met de vraag hoe de levenswijze te typeren van de grote handelshuizen in het negentiende-eeuwse Florence. De gangbare modellen ontleend aan Engeland, Frankrijk of Duitsland, gaven hem geen steun, omdat het landbezit hier geen adellijk prerogatief was maar het distinctief van een zeer gefortuneerde geldaristocratie. Romanelli verwerpt het ook voor ons land gangbare begrippenpaar burgerlijk en aristocratisch, en spreekt ten aanzien van de levenswijze van deze grootgrondbezittende *merchant bankers* nog van een *Renaissance paradigm*.⁶¹ Met de Florentijnse *haute bourgeoisie* zouden we, mijns inziens, ook voor het Amsterdamse handelskapitaal kunnen spreken van een 'renaissancistische' levensstijl die tegelijk burgerlijk én aristocratisch was. Kenmerkend hiervoor was het bovengenoemde bezit van familiebedrijven, stedelijke ambten en omvangrijke buitenplaatsen.

Het was deze notabele levenswijze van een gelijktijdig economische, bestuurlijke en culturele elite die tegen het einde van de negentiende eeuw van drie zijden werd ondergraven: In de eerste plaats door de economische verschuiving van de wereldhandel van Amsterdam naar Rotterdam, en de verandering van private handelondernemingen in naamloze vennootschappen, waarmee zich – tezamen met de oprichting van nieuwe investeringsbanken en industriële ondernemingen – de overgang naar het moderne *corporate capitalism* voltrok. In de tweede plaats werd deze levenswijze ondergraven door de democratisering van de politieke besturen, al zouden ook de nieuwe verzuilde elites die in deze periode accommodeerden binnen de 'oude standspolitiek' tot op heden behept zijn met een onuitroeibare regentenmentaliteit.⁶² Wat definitief verloren ging was echter, in de derde plaats, de wereld van de buitenplaatsen en de voor het beheer daarvan noodzakelijke rente-inkomsten. Dit als gevolg van een gelijktijdige vermindering van pachtinkomens (door de landbouwcrisis), stijgende loonkosten en een toenemende druk der inkomens-, overdrachts- en vermogensbelastingen.

Van een salaris – hoe hoog ook – kon geen stadspaleis en buitengoed meer worden onderhouden. Zelfs de grootste managers konden zich het zomerse buitenleven op steeds onrendabeler bezittingen niet meer veroorloven. De statistieken spreken wat dit betreft boekdelen. De Amsterdamse bovenlaag vertrok en verarmde na het midden van de eeuw. In 1851 leefde volgens een berekening van Nick Bos nog de helft van de Nederlandse 'weelde-elite' in de hoofdstad, maar in 1891 waren de Amsterdamse grootgrondbezitters zogoed als verdwenen. De no-

61 R. Romanelli, 'Urban patricians and 'bourgeois' society: a study of wealthy elites in Florence, 1862-1904', *Journal of Modern Italian Studies*, 1 (1995) 1, 3-21.

62 Zie Rob van der Laarse en Jaap Talsma, *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites bij gemeenteraadsverkiezingen in de tweede helft van de 19de eeuw* (Amsterdam 1986); Rob van der Laarse, 'Bearing the Stamp of History', *passim*. Vergelijk voor hetzelfde proces in Engeland, John Garrard, 'Urban Elites, 1850-1914: The Rule and Decline of a New Squirearchy?', *Albion. A Quarterly Jnl. concerned with British Studies* 27 (1995) 583-621.

Buitenplaats Rusthoek te Baarn. Midden negentiende eeuw was het complex eigendom van de uit Friesland afkomstige adellijke familie Van Heemstra. Gravure. Particuliere collectie.

tabelenaristocratie was 's winters nog alleen te vinden in Den Haag en omstreken (Wassenaar, Voorburg en Noordwijk) of als permanente bewoners op hun buitenplaatsen in Kennemerland, 's-Graveland of de noble belt van de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Veluwezoom.⁶³ Of- schoon het moderne spoor de afstanden verkleinden voor de forenzen in de nieuwe villador- pen van de duinstreek en het Gooi, verdween met dit 'beschavingsdefensief' de hoofdstad bij de oude deftigheid steeds meer uit beeld.⁶⁴ Het tekent de drievoudige breuk van het groot- grondbezit met de zakenwereld, de politieke besturen en het genootschapsleven.

De heren van de beurs die in hun 'kapitaalboeken' de geboorten van hun kinderen aan- tekenen tussen de effectenkoersen leefden ook in het alledaagse in twee werelden, op een voor hen even natuurlijke als voor ons onnavoelbare wijze. Zo vermeldde Willem Borski I vanuit En- geland in een brief uit maart 1813 aan zijn echtgenote, de latere Weduwe Borski, tussen een uit- voerige opsomming van de koersen van grond en staatspapieren de publieke kennisgeving van

63 Typerend voor de onderschatting van het buitenleven is overigens het aantal van 27 Amsterdamse buitens dat Bos noemt (tegen 10 in 1891) op grond van belastingbronnen; Bos, *Notabele ingezetenen*, 143-4. Met behulp van topografische bronnen is hun aantal el- ders voor Kennemerland, de Vecht en 's-Graveland geschat op 499 (zonder de Noordhollandse polders, het Gooi en de Heuvelrug); Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, 184-5. Dit aantal is nauwelijks minder dan in de 18e eeuw, toen de buitens in omvang nog veel klei- ner waren. Op de Amsterdamse elitetrek naar Den Haag wijst ook Bruins, *Herenwereld*, en voor de trek naar buiten, zie Henk Schmall, 'Stedelingen in het Gooi, vestiging van de 17e tot de 20e eeuw', *Amstelodamum* 84 (1997), 99-108, en Ileen Montijn, *Naar Buiten! Het ver- langen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Nijmegen 2002).

64 Kuiper introduceert dit begrip als variant op het gelijktijdige beschavingsoffensief onder de volksklassen, ter omschrijving van de verdeftiging en terugtrekking van adellijke en hoogburgerlijke elites na 1880 (ook buiten Amsterdam) vanuit hun oorspronkelijke heerlijkheden overwegend naar Den Haag, het Gooi en de Veluwezoom: Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 213.

het overlijden van zijn goede vriend en raadsman Henry Hope, als betrof het een beursbericht.⁶⁵ De Amsterdamse notabelen waren graag geziene gasten in de salons van Europa's vorsten en staatslieden, en bespraken in hun sociëteiten de grote vraagstukken van het wereldtoneel en de landspolitiek. Maar het staat voor mij vast dat deze *horsemen-moneymakers* het liefst pochten in eigen kring over hun Engelse rijpaarden, de kunst van het jagen, en de kwaliteit van hun meloenen en pootaardappelen.

65 [Borski, W.] *Brieven van, aan en over W. Borski I (1765-1814)*, W.J.J.C. Bijleveld red. (Leiden 1943, 50 ex.) 21. En passant blijkt hieruit een opmerkelijke kennis van zaken bij Borski's echtgenote ook voordat zij in 1814 na het overlijden van haar echtgenoot het beursbedrijf overnam.